

De laat-middeleeuwse adel in de Marne

Er zijn maar weinig onderwerpen van de Groninger geschiedenis die zo veel pennen in beweging gebracht hebben als de oude Ommelander adel. Nog steeds lees je dikwijls dat er helemaal geen adel in de provincie Groningen geleefd zou hebben. Men spreekt dan vaak over 'boerenadel' of rijke eigenerfden die zichzelf met geweld omhoog gewerkt hebben. Dat misverstand is het gevolg van de opvatting van het begrip 'Friese vrijheid' die vroegere historici hadden. Met deze vrijheid (die betrekking had op het huidige Friesland, de Ommelanden en Oost-Friesland) werd in de Middeleeuwen bedoeld dat de Friese landen geen landsheer kenden; er stond geen graaf of vorst boven deze gebieden, die een adel creëerde of begunstigde. De Friese vrijheid hield niet in dat iedereen vrij en gelijk was. In de Middeleeuwen kende men ook hier onvrijen van verschillende soort, zoals slaven en horigen. Ook tussen de vrijen waren verschillen: een eigenerfde had eigen grond en daaraan verbonden rechten, zoals het aandeel in de gemeenschappelijk gebruikte landen van de buurschap, terwijl een vrije die geen eigen grond bezat, hier niet over beschikte en geen volwaardig lid van de gemeenschap was.

De Groninger adel onderscheidde zich, net als in andere gebieden in Europa, van de andere eigenerfden door het feit dat hij van adel was. Dat lijkt een rare zin, maar toch is het in feite zo: adeldom zat in je bloed en niet in je bezittingen. Je was het of je was het niet, je kon het niet kopen door een borg of steenhuis met bijbehorende rechten te verwerven. Het verschil tussen edelen en niet-edelen kan op allerlei manieren tot uiting komen. Er zijn rechten aan verbonden en plichten, zowel geschreven als ongeschreven. Adeldom maakte dat iemand in de ogen van tijdgenoten automatisch in aanmerking kwam voor hoge ambten en verantwoordelijke functies. (Eigenlijk is dat nog steeds zo: het aandeel van de Nederlandse adel in diplomatieke dienst is nog steeds groot in vergelijking met hun aandeel van de Nederlandse bevolking.) Die extra verantwoordelijkheid die men aan de edelen opdroeg, bracht ook een aparte status in het Ommelander recht met zich mee. Voor de verzoening van de doodslag van of door een edelman moest een hoger bedrag betaald worden dan voor die van of door een eigenerfde. Verder is in alle maatschappijen adeldom verbonden aan een complex van normen en waarden. Zo was een edelman zich zeer bewust van zijn eer, zowel van hem persoonlijk als van zijn familie. Werd die eer aangetast dan moest dat gewroken of op andere wijze terugverkregen worden.

Wie waren nu die Ommelander edelen? Omdat er geen registers werden bijgehouden van wie precies als adellijk werd beschouwd, moeten we dat afleiden uit de manieren waarop zich de adeldom uit. Allereerst is er de titel 'hoofdeling'. De moeilijkheid bij deze benaming is dat niet iedere hoofdeling ook altijd zo in de bronnen voorkomt. Verder was

de betekenis van de term in de loop der tijd sterk aan verandering onderhevig. In de veertiende en vijftiende eeuw moeten we onder een hoofdeling verstaan een edelman die in feite leider van de dorpsgemeenschap was: als iemand het dorp moest vertegenwoordigen, leiding geven bij een militaire actie of verdediging, dan was hij de aangewezen man. Van zijn mannelijke erfgenamen volgde in principe maar één hem op als hoofdeling. Ook zijn jongere zonen en dochters golden als adellijk - die sproten immers uit hetzelfde bloed -, maar worden niet als hoofdeling vermeld en daarnaast zijn er waarschijnlijk meer personen en families die wel als adellijk beschouwd werden, maar niet als hoofdeling in de bronnen genoemd worden.

Een manier om ook de adellijke niet-hoofdelingen in kaart te brengen, is door het analyseren van de familieverbanden. Kenmerk van de Ommelander adel was, net als van de adel elders, dat zij voornamelijk onder elkaar trouwden. Het is een sterke aanwijzing voor het bestaan van adel: als zij zich in niets zouden onderscheiden van rijke, aanzienlijke boeren, zouden we verwachten dat edelen meer met leden van die groep zouden trouwen. Dat is echter maar weinig het geval en blijkbaar weerhoudt het adellijke zelfbewustzijn hen daarvan. De edele wist dat hij 'anders' was.

Al in de vroegste bronnen vinden we de Ommelander adel terug: in de 13e en 14e eeuw als 'ethelingen', 'nobiles' (edelen), 'capitales' of 'capitanei' (hoofdelingen of hoofdmannen) en vanaf de helft van de 14e eeuw, toen de volkstaal de standardschrijftaal werd, als 'hoefftlingen', 'jonkers' en 'edelen'. Ook in de Marne vinden we deze personen vanaf de 13e eeuw terug en in de meeste gevallen zijn het waarschijnlijk voorouders van latere, bekende geslachten. In Warfhuizen wordt bij voorbeeld in 1280 al een Schelto van Warfhuizen vermeld, ongetwijfeld een voorvader van de familie Ter Borch aldaar, waarin de naam Schelte nog in de 15e eeuw voorkomt. Via de familie Clant vererfde de borg te Warfhuizen op de Gaykinga's die het huis tot in de 17e eeuw bewoonden. Ook de geschiedenis van de familie Tamminga te Hornhuizen gaat ver terug: in het begin van de 14e eeuw worden al leden van dit geslacht vermeld en Liudo Tamminga is in 1344 de aanzienlijkste bewoner van het dorp. De Tammingaborg vererfde rond 1594 op de dr. Sicke van Dekema en vervolgens achtereenvolgens op leden van de families Van Meckema en Van Aylva, totdat de borg in 1776 werd geveild. De borg Verhildersum was tenminste vanaf eind 14e eeuw tot eind 16e eeuw in eigendom van de familie Onsta, oorspronkelijk afkomstig uit Sauwerd.

Dit zijn twee voorbeelden van honkvaste adellijke families, zoals er meer in de Ommelanden aan te wijzen zijn (Ripperda, Van Ewsum e.d.); ook na het uitsterven van de geslachten bleven de stamhuizen vaak in de familie via vererving in de vrouwelijke lijn. Het gebeurde vóór 1550 maar weinig dat een stamhuis werd verkocht en zo in vreemde handen kwam. Men werd geen hoofdeling door koop, maar afstamming van een adellijk geslacht was een vereiste. In de Ommelanden vestigden vanaf de veertiende eeuw ook verschillende stad-Groninger families, maar ook deze stamden van Ommelander hoofdelingen af. Het is dus niet zo, zoals vaak geschreven wordt, dat de rijkgeworden kooplieden zich adellijke allures aanmatigden. Ten eerste gaat het niet om 'rijkgeworden

kooplieden' want hun stamboom gaat meestal tot de 13e of 14e eeuw terug; ten tweede hadden zij ook in de stad een zekere adellijke status en ten derde stamden zij van Ommelander edelen af en waren daardoor gewoon lid van de familie van wie zij hun goederen erfden. Adeldom vererfde niet uitsluitend in de mannelijke, maar ook voor een deel in de vrouwelijke lijn.

In de Marne vestigden zich op deze wijze leden van de familie Lewe (eerst te Hornhuizen, vervolgens te Ulrum en Vierhuizen) die van de Tamminga's afstamden, de familie Clant (te Warfhuizen) die nazaten van de Ter Borchs waren, en de oorspronkelijk Friese Tjarda van Starckenborghs die hun goederen te Wehe van de Onsta's erfden. Op Dijksterhuis te Pieterburen vestigden zich Johan Rengers en zijn vrouw die de borg in 1464 van hun nicht Ode ten Dijke kregen. Later vererfde Dijksterhuis weer op de Oostfriese familie Manninga.

Eén van de zeldzame keren dat een belangrijke borg verkocht werd, vinden we halverwege de 15e eeuw. De kinderloze Eenrumer hoofdeling Popke Herathema verkocht Herathemaheerd aan de stad Groningen, mogelijk uit geldnood. In de eeuw daarna vinden we geen hoofdeling in Eenrum terug.

Vaak wordt het feit dat de Ommelander adel niet gesloten was als argument genoemd voor het feit dat er geen edelen in de Ommelanden zouden zijn. Nu is de middeleeuwse adel in West-Europa praktisch nergens gesloten: huwelijken tussen edelen en niet-edelen vinden we overal, en tussen adel en niet-adel zweeft vaak een tussengroep. Nieuwe geslachten werden in de loop der tijd als adellijk beschouwd en een enkele keer valt een familie terug en verliest haar adellijke status. Ook in de Ommelanden was dat het geval. In de loop van de zestiende eeuw beginnen leden van 'nieuwe' families de titel hoofdeling te voeren. In die tijd heeft de titel al niet meer de betekenis van adellijke 'natuurlijke leider' van de dorpsgemeenschap, maar betekent meer 'behorend tot de adel', ongeveer als ons huidige predikaat jonkheer. Sommige van deze families werden mogelijk ook vóór de zestiende eeuw al als adellijk beschouwd, maar door het gebrek aan bronnen weten we dat vaak niet zeker. Andere families in deze tussengroep stamden in de vrouwelijke lijn af van jongere zoons of dochters van hoofdelingengeslachten. Voorbeelden zijn de Pansers te Vierhuizen en de Van Oosterhuisens te Eenrum. Halverwege de zestiende eeuw kwam het predikaat jonker vanuit Oost-Friesland in zwang. De term hoofdeling werd vanaf rond 1600 gebruikt voor adellijke en niet-adellijke personen die ommegangen in het redgerrecht bezaten.

Eén familie zal men in het voorgaande gemist kunnen hebben: de familie Asinga te Ulrum. Voor een adellijke status van deze familie zijn echter geen aanwijzingen. Een befaamde akte uit 1426 waaruit de ouderdom van deze familie blijkt, is een vervalsing. Na een aantal langdurige processen moest Geert Lewe de borg te Hornhuizen, die hij van zijn moeder had geërfd, afstaan aan zijn neven Tamminga. Hij vestigde zich toen op de Asingaheerd, die hij in 1516 had gekocht, en bouwde deze uit tot een borg. De familie heeft er blijkbaar later veel moeite voor gedaan om hun nieuwe huis de schijn van eerbiedwaardige ouderdom te geven. In latere genealogieën beweerden zij zelfs al vanaf de 12e eeuw 'Vrijheer van Ulrum' te zijn. De naam Asinga is nog steeds prominent

aanwezig in Ulrum, in straatnamen en dergelijke; in die zin zijn de bewoners van de borg er dus in geslaagd om hun bezit eeuwige roem te bezorgen.

De overige borgen zijn vrijwel allemaal verdwenen. Dijksterhuis werd als laatste in 1903 gesloopt. Gelukkig bezit de Marne met Verhildersum nog steeds één van de mooiste oude borgen binnen haar gemeentegrenzen, als getuige van de lange geschiedenis van de Ommelander adel.

Redmer Alma
23 okt. 1997

De auteur, drs. R.H. Alma, is archivaris bij het Rijksarchief in Assen.
De Ommelander adel is het onderwerp van het proefschrift waarop hij binnenkort hoopt te promoveren.